

ГОРОДОВЕ КОЗАЦТВО – РИЦАРСЬКИЙ СТАН ГЕТЬМАНЩИНИ: ПОГЛЯД ВЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО

КАЛУЦЬКИЙ СЕРГІЙ
(Кам'янець-Подільський)

Ключова проблема науково-історичної творчості В'ячеслава Липинського (1882–1931) – це роль аристократичних верств руських теренів в історії України. Його наукові переконання йшли врозріз ідеалізації вченими-народниками селянства та нижчих прошарків козацтва. Він, як один із основоположників державницького напрямку вітчизняної історіографії, не розглядав останніх рушіями історичного процесу. Уже у першій монографії 1912 р. «Станіслав Михайло Кричевський» дав позитивну оцінку діяльності національно орієнтованих представників руської православної шляхти і старшин городових козаків, які за гетьманування Б. Хмельницького стали творцями відновленої української державності у формі республіки «Військо Запорізьке». Бачив у покаяченому шляхетстві суспільну групу, що поповнила ряди її «національної аристократії». Твердження дослідника про перехід частини шляхтичів на службу гетьману в історіографії розцінюють як прояв застосування ним теорії циркуляції еліт до революційних подій XVII ст., коли частина представників старого режиму, підтримуючи революціонерів, формує разом із ними новий політичний клас. У даному контексті рушійною революційною силою він вважав городове козацтво – вільних воїнів і землеробів*.

* В. Липинський розрізняв козаків «городових», діяльність яких вважав конструктивною для Української держави, та запорожців, що займалися не господарюванням на своїх хуторах, а ухощництвом – різними промислами в «дикому полі». Він зазначав, що запорозькі козаки відіграли головну й корисну роль на початку повстання. Пізніше ж підбурювали до виступів проти гетьманської влади «чернь» й проявляли, на думку історика, ворожість до шляхетської верстви та європейської цивілізації. Запорозька козацька спільнота, за його висловом, «боїться величі національного завдання, яке перед нею ставить Гетьман і стар-

Свої погляди вповні розкрив у монографії 1921 р. «Україна на переломі»; одне із її наріжних наукових питань – становлення на основі старшин городових козаків політичної еліти республіки «Військо Запорізьке». У контексті його висвітлення подав своє соціологічне розуміння структури українського суспільства середини – другої половини XVII ст.: гетьман опирався на козацтво, як специфічно український варіант аристократії, а воно здійснювало управління посполитими. «Соціологізація» історичного наративу, характерна для праць В. Липинського, в останній монографії набула ще більшого вираження; у ній спостерігається частковий відхід від неоромантичної методології й ширше застосування соціологічного та теоретико-політологічного аналізу взаємозалежності й взаємодії держави, еліти і суспільства. Вчений вважав, що кращі представники городових козаків склали ядро «національної аристократії» Гетьманщини, бо вони на той час спромоглися стати найсильнішою і найкраще організованою верствою. Через це саме до їх лав вливалися кращі вихідці із руської шляхти, селянства й міщанства. Тому дослідник стверджував: «Козаччина повстання українське почала, вона на його чолі станула, вона його весь час вела і вона все дальше життя України, що на здобутках того повстання вирросло, на свій лад і відповідно до своїх потреб побудувала».

В. Липинський розглянув низку факторів, завдяки яким городове козацтво стало рушійною силою революційних подій в Україні XVII ст., а старшини склали основу «національної аристократії» відновленої Української держави. Зазначав, що до початку виступу 1648 р. «на протязі мало не столітньої боротьби зі своїми ворогами, козаччина встигла була сконсолідуватись, як окремий виразний стан», який володів зброєю, відповідними навиками її застосування, а також засобами виробництва продукції. Проаналізувавши різноманітні документи, доводив, що козаки були різновидом європейського рицарства. Як особисто вільні люди, у відповідності із тогочасними нормами, мали право но-

шина». Вважав, що січовикам був чужим інститут приватної власності; їм імпонували відсутність будь-якої влади і державного примусу.

сити зброю. Згідно середньовічної політичної культури це дозволялося привілейованим станам суспільства, що управляли державою і називалися політичним народом. Володіючи такими соціальними привілеями, козацтво з часом перебрало на себе обов'язок захисту рідної землі. Наприклад, Б. Хмельницький звертався до полковника німецького підрозділу Л. Вейгера в листі від 27 жовтня (6 листопада) 1648 р.: «І хоч не всі ми коронні сини, але всі з предків військові, і тому з такими ж рівними собі в лицарстві, як в. м. раді товаришувати». Аналізуючи цей лист гетьмана, вчений дійшов висновку, що, «якщо мати на увазі отой лицарський західно-європейський дух, оту станову «військову лицарську честь», то не тільки старшина, але й послідній козак Війська Запорозького був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усьому західно-європейському лицарству». Доводив, що лицарський дух, відчуття вищості над іншими станами культивувався серед козацтва і після смерті Б. Хмельницького.

Як «гордість козацького лицарства» пояснював саркастичні жарти козаків (чи «їх тіні не стали часом довші») після нобілітації у Варшаві в 1659 р. Або цитував учений слова українського посла С. Мужилівського, сказані московським дипломатам: «Ми не низького стану люде: Ляхи тільки нами, Запорозькими козаками, славу собі добували». Вважав, що світогляд, систему цінностей, моральні й правові норми аристократій Західної Європи козаки перейняли від шляхтичів. Зокрема й тих, котрі ставали «козакуючими Гетьманами»: К. Косинського, С. Кішки, П. Конашевича-Сагайдачного, О. Голуба, І. Петрижицького-Кулаги, князя Д. Вишневецького («Байди»), старост О. Дашковича, П. Лянцкоронського та багатьох інших, «що всі зросли і виховались у поняттях шляхецьких, поняттях, що під впливом західноєвропейським формувались».

Міркування В. Липинського про вплив української шляхти на світоглядні орієнтири козацької старшини не заперечувалися тогочасною і підтверджуються сучасною історіографією. Але він перебільшував роль шляхтичів у становленні козацького стану. У його свідомість надто глибоко були вкорінені твердження польських істориків про цивілізаторську роль польської шляхти

і культури на українських теренах. Також, схематизуючи складний процес формування козацтва, він залишив поза увагою місце у ньому руського негербового боярства. Тоді як воно теж було носієм лицарських цінностей. Можливо, він не поділяв думки про вплив бояр на становлення козацького стану, або не був достатньо глибоко знайомий із працями, які висвітлювали дане питання. Аналіз його робіт дає підстави говорити, що ним не було використано відповідний «пласт» історіографічних здобутків. Зокрема М. Маркевич ставив на один соціальний щабель козаків, шляхту і боярство. Доводив, що козацтво, принаймні його вищий прошарок, походило «із власного лицарства». «Шляхетством, – зазначав він, – називалися потомки князів, бояри, прості воїни і козаки із своїми урядниками; бояри і козаки передавали своє боярство і козацтво дітям своїм...». М. Максимович припускав, що бояри, які у XVI ст. ще мешкали на Наддніпрянщині, переходили із свого стану у козацтво. В такий спосіб сприяли його становленню. П. Куліш, опрацювавши джерела, стверджував, що козацький стан сформувався на основі міщан «замкового присуду» – тих, які мали обов'язок обороняти місто – та бояр, що не отримали польських шляхетських гербів і переходили у козаки. М. Грушевський, розкриваючи фактографічний аспект переходу збіднілого боярства у козацький стан, вважав, що у виникненні козаків істотну роль відіграли міщани й останні представники старого боярства*.

«Боярська» теорія походження козацтва має прихильників у сучасній історичній науці. Вони схиляються до думки, що «сама ця суспільна група негербованої дрібної шляхти і боярства-слуг відіграла провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв». А відтак лицарський

* Погляди М. Маркевича, М. Максимовича, П. Куліша та М. Грушевського на роль руського боярства у формуванні козацького стану підтверджується джерелами. Зокрема описи Черкаського і Канівського замків 1552 р. містять відомості про фактично ідентичні обов'язки бояр, їхніх слуг і козаків по обороні замків. (Див.: Архив Юго-Западной России. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. Ч. 7. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 81–82, 89, 94–95, 98, 102–103).

світогляд козаків був для багатьох із них властивим завжди. С. Леп'явко зазначає, що «коли магнати, «бавлячись» у козацтво, не переходили у нього, то боярство прикордоння в значній мірі покозачилось. Ця дрібна військово-служила група феодалного класу-стану була тотожна козацтву за своїми суспільними функціями». В. Щербак дотримується погляду, що ядром козацтва на етапі його зародження стало руське боярство, їхні слуги та міщани південноукраїнських міст. На вагому роль бояр у становленні козацького стану звертає увагу В. Брехуненко. Вважає, що вони і православне духовенство часів гетьмана П. Сагайдачного стали соціальною основою тогочасної української еліти.

Походження козацтва і роль у його формуванні руського боярства надавали йому фактично того ж суспільного статусу, яким володіла шляхта. В. Липинський звертав увагу, що уряд Речі Посполитої, вдаючись до військової допомоги козаків, створював зайві прецеденти, зважаючи на які навіть польські шляхтичі усупереч бажанню визнавали їх лицарський характер. Дослідник водночас обумовлював намагання польських очільників розглядати козацтво мілітарною силою, що несла б прикордонну службу на південно-східному кордоні, але не ставала виразником національних і соціальних інтересів українців у Польській державі. Тому зауважував, що для козаків ворожими були не лише кочові орди, а й державний апарат Речі Посполитої, який докладав зусиль, аби шляхом введення для козаків нових податків перетворити їх на закріпачених селян. Натомість, як свідчать джерела, козацтво у постійному запеклому захисті своїх лицарських привілеїв перетворилося у верству, яка стала оборонцем національних і релігійних інтересів українців. А це не могло не призвести до протистояння із польською владою.

Отже, В. Липинський, вивчаючи проблему становлення «національної аристократії» відновленої Української держави XVII ст., дійшов висновку, що її ядром стали старшини городового козацтва. Його вважав різновидом європейського рицарства, провідним привілейованим соціальним станом Гетьманщини, який відстоював не лише свої станові, а й інтереси всього українського суспільства.